

Somliga fysiker menar att fysiken inte alls handlar om vad som finns i *verkligheten*, utan endast om vad som finns i våra *modeller* av verkligheten, vilket är något helt annat. Ska det tolkas som att kvantfysikaliska objekt finns i exempelvis samma mening som primtal eller Sherlock Holmes?

Det hela kompliceras av att våra vetenskapliga modeller enligt somliga finns i våra hjärnor, det vill säga som rent fysikaliska händelser eller processer – som väl i sin tur finns ”i verkligheten”?

Enligt en metafysisk doktrin som kallas ”fysikalism” är allt som finns fysikaliskt. Hur avgör man då vad som är ”fysikaliskt”? Antagligen bestäms det av vad akademiska fysiker faktiskt sysslar med. Eller vad deras modeller försöker avbilda. Men är det då dagens (och eventuellt tidigare) fysik som är avgörande eller ska man också räkna med allt som framtida fysiker kan komma att intressera sig för? I första fallet är fysikalismen rätt säkert falsk, i andra fallet är den väldigt oklar till sin innebörd.

De två böcker jag här har beskrivit ger oss inga svar på dessa frågor, trots att de handlar om vad som finns.

Lars Bergström

Förnuft och religion: Filosofiska undersökningar

Red. Mikael Stenmark, Karin Johannesson och Ulf Zackariasson

Artos & Norma bokförlag 2021. 549 s. ISBN 978-91-7777-168-5

Förnuft och religion: Filosofiska undersökningar är en antologi med texter av olika svenska religionsfilosofer. Syftet med boken är att ge en introduktion till religionsfilosofi och ge läsaren en inblick i den nyaste forskningen inom området. Boken vänder sig till studenter och en intresserad allmänhet. Vad jag förstår är denna publikation tänkt som kurslitteratur vid universitet och högskolor. Även om det är flera forskare som bidragit till boken, är den stora merparten av texterna skrivna av Mikael Stenmark, professor i religionsfilosofi vid Uppsala universitet.

Av utrymmeskäl kan jag inte behandla samtliga texter i denna omfångsrika antologi utan får nöja mig med att i huvudsak lyfta fram några idéer som kretsar kring frågan hur begreppet *religiös tro* skall förstås.

Vad betyder det att omfatta en religion såsom t.ex. kristendomen, judendomen, islam eller hinduismen? Låt oss för enkelhets skull begränsa oss till följande fråga: Vad betyder det att vara kristen och omfatta den kristna tron? Enligt Ingemar Hedenius, Sveriges kanske mest

inflytelserika kristendomskritiker, måste den kristne *försanthålla* en rad påståenden (t. ex. påståendet att Gud existerar) för att vara kristen i strikt mening (Hedenius 1949). Utan detta försanthållande är personen blott "namnkristen" – dvs. en person som kallar sig kristen utan att vara det. Frågan om vem som är kristen är inte blott av teologiskt eller filosofiskt intresse. Frågan är också, som Sune Söderkvist påpekar i en artikel i *Dagen*, av juridisk betydelse. Migrationsverket har ibland uppgiften att avgöra om konvertiter som sökt asyl i Sverige verkligen är kristna (Söderkvist 2019).

I *Förnuft och religion* betonar Stenmark att den religiösa tron inbegriper mycket mer än ett försanthållande. Ett sådant kompletterande moment kan t. ex. vara tillit. En kristen människa tror inte bara att Gud existerar utan lägger sitt liv i Guds händer. Den kristna tron angår alltså inte bara människans förnuftsliv utan genomsyrar hela hennes tillvaro. Även om den religiösa tron inbegriper mycket mer än ett försanthållande, så tycks Stenmark i likhet med Hedenius mena att försanthållandet ändå utgör ett *nödvändigt* villkor för en religiös tro såsom kristendomen. Detta framgår av Stenmarks behandling av skillnaden mellan teism och agnosticism och hans antagande att kristendomen ur abstrakt synpunkt kan karaktäriseras som en form av teism. Teisten försanthåller att Gud existerar. Detta gör inte agnostikern, som varken försanthåller eller förnekar att Gud existerar, eftersom Guds existens eller icke-existens inte intellektuellt tänks kunna avgöras. En agnostiker kan likväl lockas av religionen och till och med leva som om religionen vore sann. En sådan person kallar Stenmark för "religiös agnostiker". Agnostikern kan dock också känna sig främmande för religionen och inte alls uppleva religion som en positiv faktor i tillvaron. En sådan person kallar Stenmark för "sekulär agnostiker". Även om distinktionen mellan religiös och sekulär agnosticism kan förefalla klagörande, kan man ändå undra om det intellektuella försanthållandet verkligen utgör ett *nödvändigt* villkor för att en person med rätta skall sägas vara *religiöst troende*. Kanske den så kallade religiösa agnostikern ändå under vissa omständigheter kan ses som en teist (av något slag) – trots allt. Här kan man erinra sig den lutheranska idén att viljan till tro räknar Gud som tro. Denna idé kan tolkas som så att en person som vill tro men inte förmår framkalla ett försanthållande redan är en troende person. Man kan också påminna sig om Kants betoning av viljan som en definierande egenskap av religionen (Schilbrack 2022). Även hos Thomas av Aquino, den mest betydelsefulla filosofen för den katolska kyrkan, understryks att viljan är ett avgörande

moment för den kristna tron (Ahlberg 1967). Kanske det då är viljan att tro snarare än själva försanthållandet som skall ses som lackmustestet för den kristna tron.

Om försanthållandet likväl utgör ett nödvändigt villkor för den kristna tron, kan man fråga sig vad ett försanthållande egentligen innebär. Kräver försanthållandet av ett påstående *p*, att man har en fullständig övertygelse att *p*? Detta skulle i så fall innebära att tron att Gud existerar är oförenlig med ett tvivel att Gud existerar, vilket vid första anblick kanske verkar rimligt. Tro och tvivel är väl konträra begrepp? Men detta skulle troligen få till konsekvens att antalet kristna (åtminstone i Sverige nu på 2000-talet) är försvinnande litet. Hur många personer finns det egentligen som försanthåller att Gud existerar med *fullständig övertygelse* (det vill säga utan tillstymmelse till tvivel)? Vad jag förstår är tvivel ett mycket utbrett fenomen bland religiösa människor, ja så utbrett att man nästan kan se tvivlet som en ständig följeslagare till den religiösa tron. Är då tro och tvivel verkligen oförenliga storheter? Stenmark menar i likhet med Hedenius att tron eller övertygelsen att Gud existerar kommer i olika grader. Detta förefaller som en riktig iakttagelse. Detta skulle då kunna innebära – frågan utredes tyvärr inte – att ett visst mått av tvivel på Guds existens är förenligt med en tro på Guds existens så länge trons övertygelsegrad är tillräckligt hög: man skall åtminstone tro mer än man tvivlar. Ett problem här är att det många gånger kan vara introspektivt omöjligt att avgöra i vilken grad man själv tror. Detta problem blir påtagligt i stunder av tvivel. Kanske den egna trons övertygelsegrad inte är tillräckligt hög för att man skall kvalificera sig som kristen. Detta slags avgörbarhetsproblem försvinner (åtminstone delvis) om man i stället för försanthållandet ser viljan till tro som det avgörande kriteriet för den kristna tron. Jag förmodar att det i regel är lättare att introspektivt avgöra om man har en vilja till tro än att avgöra övertygelsegraden hos den egna tron.

Det som kan ge intrycket att religiös tro måste inbegripa ett försanthållande är att själva begreppet tro ur rent semantisk synpunkt tycks inbegripa själva idén om ett försanthållande. Själva talet om en tro utan ett försanthållande kan då uppfattas som obegripligt. Det verkar i så fall rimligt att förvänta sig att en diskussion om religiös tro skall handla om vad religiösa människor *försanthåller* och att en religionsfilosof har som uppgift att kritiskt värdera just de påståenden som försanthålls. Detta verkar vara Stenmarks uppfattning. Likväl tycks Stenmark också vara av den uppfattningen att den religiösa karaktären av en tro inte

uteslutande kan förstås i termer av ett trosinnehåll. Han lyfter fram ett förslag som säger att det som gör en tro till en *religiös* tro är att tron är kopplad till vissa religiösa attityder som tillbedjan, tillit eller kärlek till Gud. Problemet med detta förslag är, enligt min mening, att dessa religiösa attityder är alltför sammankopplade med ett försanthållande av Guds existens. Hur skulle jag t. ex. ha tillit till Gud om jag inte trodde att Gud existerade? Förslaget innebär således att själva försanthållandet ändå utgör förutsättningen för den religiösa tron. Förslaget innebär dock en ansats att skilja mellan *vad* som omfattas och *hur* det omfattas. Denna distinktion förefaller mig högst plausibel. Om vi vidare skiljer mellan att försanthålla och att bejaka något, kan vi se möjligheten av en religiös tro utan ett försanthållande. En person som hoppas att Gud existerar kan sägas bejaka Guds existens genom sitt hopp. En person som försanthåller att Gud existerar bejakar Guds existens genom sitt försanthållande. Att hoppas att Gud existerar kräver inte att man försanthåller att Gud existerar. Hopp och försanthållande är helt enkelt *olika former* av religiöst bejakande. "Religiös tro" kan då sägas referera både till försanthållandet av religiösa påståenden och till olika former av religiöst bejakande. Med andra ord är uttrycket "religiös tro" mångtydigt. Enligt min mening vore mycket vunnit om vi i den religionsfilosofiska analysen av religiös tro uppfattade bejakandet som genus och försanthållandet som species. Detta skulle betyda att man kan vara teist på olika sätt. Enligt Stenmark, om jag förstätt honom rätt, måste teisten försanthålla att Gud existerar för att över huvud taget vara en teist. Enligt min uppfattning är även en person som t. ex. ser ett avgörande moraliskt värde i Guds existens en teist även om personen av olika skäl inte förmår försanthålla att Gud existerar. En sådan person, som så att säga bejakar idén om Gud i sin värdering, kan vi kalla för *axiologisk teist*. Den person som även försanthåller att Gud existerar kan vi kalla för *doxastisk teist*.

För tydlighets skull kan det vara värt att påpeka att även ordet "bejaka" är mångtydigt. Enligt Wiktionary kan "bejaka" betyda (1) "besvara (en fråga) med ja" eller (2) (i överförd betydelse) "välkomna, vara positiv till". Att bejaka något behöver då inte nödvändigtvis betyda att man har en positiv inställning till det man bejakar. Jag kan till exempel svara ja på frågan om förintelsen ägde rum under andra världskriget utan att ha en positiv inställning till förintelsen. Det är också tänkbart att det finns personer som svarar ja på frågan om Gud finns men som likväl har en negativ inställning gentemot Guds existens. Med de två betydelserna av "bejaka" i åtanke skulle man tentativt kunna hävda – i opposition till

Hedenius och Stenmark – att även om det förstås är möjligt att bejaka Guds existens i bägge betydelserna, så fordrar den kristna tron blott att Guds existens bejakas enligt den andra betydelsen. Det är den positiva attityden som är väsentlig, inte försanthållandet. Om detta är en korrekt analys, så följer det att den som försanthåller att Gud existerar men som saknar en positiv attityd till Guds existens inte har en kristen tro i egentlig mening. (Detta är förmodligen en slutsats som Stenmark skulle instämma i, även om han inte skulle acceptera premisserna.) Är då en positiv attityd till Guds existens också ett *tillräckligt* villkor för den kristna tron? Om så är fallet, borde den kristna tron också kunna harmoniera med ett intellektuellt förnekande av Guds existens så länge det finns en positiv attityd till Guds existens. Detta kan dock av många uppfattas som ett konstraintivt resultat, även om det kanske skulle kunna accepteras av vissa fikcionalister inom religionsfilosofin. För den som inte accepterar resultatet, så finns den möjliga utvägen att anta att vissa villkor måste vara uppfyllda för att den positiva attityden till Guds existens skall kunna likställas med kristen tro. Ett sådant villkor skulle just kunna vara att personen som har en positiv attityd till Guds existens inte samtidigt intellektuellt förnekar Guds existens. Detta villkor verkar inte vara helt *ad hoc*. Det kan nämligen tyckas att den som vill tro att Gud existerar men som inte förmår åstadkomma ett intellektuellt försanthållande av Guds existens uppvisar större öppenhet mot Gud än den som intellektuellt förnekar Guds existens. Tanken skulle alltså vara att det måste finnas en viss grad av öppenhet gentemot Gud för att det skall vara meningsfullt att tala om en kristen tro. Det intellektuella förnekandet av Guds existens kommer i konflikt med detta krav. Exakt hur villkoren för en sådan öppenhet skall stavas ut är en fråga som vi här får lämna därhän.

Det är synd att Stenmark inte närmare diskuterar förhållandet mellan teism och agnosticism. Detta kan vara ett angeläget spörsmål även om man accepterar att teismen förutsätter ett försanthållande. En intressant idé som kommer fram i Kierkegaards religionsfilosofi är att den kristna tron, åtminstone det slags kristna tro som Kierkegaard finner vara värdefull, *förutsätter* agnosticismen. För att kunna kasta sig ut över ”70 000 famnars djup” – en metafor för tillblivelsen av den kristna tron – får det inte finnas några garantier för Guds existens. Ju osäkrare Guds existens är, desto bättre är det för den religiösa tron, tycks Kierkegaard mena (Kellenberger 1981). Även om denna religionsfilosofiska position kan upplevas som alltför radikal i mångas ögon, väcker Kierkegaards

idéer ändå en viktig fråga. Skulle verkligen tron att Gud existerar förbli en levande *religiös* tro, om vi på ett entydigt sätt skulle kunna bevisa Guds existens med filosofiska och naturvetenskapliga metoder? Är det inte i själva verket väsentligt för den kristna tron att den inbegriper någon form av risktagande?

Som nyligen nämnts räknar Stenmark med att en person kan vara agnostiker men ändå vara religiös. Detta skulle betyda att innebörden av "religiös" inte inbegriper idén om ett försanthållande. Betyder detta att han också skulle kunna acceptera att en person kan vara kristen och agnostiker? Av skäl som redan har framkommit, tror jag att Stenmark skulle svara nej på denna fråga om vi med "kristen" menar en person som inte blott av slentrian är medlem i ett kristet samfund utan även omfattar kristendomen som en personlig tro. Den som är medlem i ett kristet samfund kan vi kalla "formellt kristen". Den som också omfattar kristendomen kan vi kalla "troende kristen". Det torde vara helt oproblemiskt att en person kan vara formellt kristen och agnostiker. Vad som är knäckfrågan är om man ur konsistenssynpunkt kan vara en troende kristen och samtidigt vara agnostiker. Som jag förstår Stenmark, skulle han troligen hävda att idén om en troende kristen agnostiker innehåller en direkt logisk motsägelse. En troende kristen är en person som försanthåller att Gud existerar. En agnostiker är en person som varken försanthåller eller förnekar att Gud existerar. En troende kristen agnostiker skulle alltså vara en person som både försanthåller och inte försanthåller att Gud existerar, vilket förstås är en logisk absurdhet. Analyserar man idén om en kristen agnostiker i termer av bejakande går det att lösa upp denna motsägelse. En agnostisk person är en person som inte *intellektuellt bejakar* Guds existens. Denna brist på intellektuellt bejakande utesluter dock inte att personen bejakar Guds existens på ett annat sätt, till exempel genom sin vilja att tro att Gud existerar. Om viljan till tro ses som ett tillräckligt villkor för att omfatta kristendomen är det inte någon logisk absurdhet att vara en kristen agnostiker. I själva verket torde "kristen agnostiker" vara en benämning som jag tror rätt väl karaktäriserar förhållandevis många kristna i Sverige idag. Likväl finns det nog också många kristna som skulle dela Hedenius och Stenmarks uppfattning. En person som inte håller det för sant att Gud existerar kan väl inte vara en "äkta" kristen! Agnosticismen kan alltså inte vara en möjlighet för den som verkligen är "äkta" kristen. Bland kristna människor finns det nog också den kontrasterande uppfattningen att i den mån det över huvud taget finns villkor för att vara äkta kristen så

kan dessa villkor endast vara formella. Den som har en sådan formell uppfattning skulle kunna hänvisa till dopet av ett spädbarn och utgå från en viss religiös syn på dopet. Det är i själva dopet som en människa blir kristen. I dopet förändras människans identitet på djupet. Barnet blir kristet helt oavsett vad barnet tycker eller känner. Talet om försant-hållande eller olika former av bejakande skulle då kunna uppfattas som *religiöst irrelevant* för frågan om man är en "äkta" kristen. Att vara döpt är helt enkelt att vara "äkta" kristen, även om det också kan vara ett mål att efter bästa förmåga omfatta kristendomen i tro och handling.

Så vem är egentligen en äkta kristen och inte blott en pseudo-kristen? Denna fråga förefaller vara av normativ karaktär. Ställer vi denna fråga är vi förmodligen ute efter ett eller flera kriterier som kan hjälpa oss att slå fast vad som bör vara fallet om en person med rätta skall ses kristen. Frågan om vem som egentligen är kristen påminner om frågan om vad som är vetenskap. Antar vi ett normativt perspektiv vill vi kanske i likhet med Popper kunna skilja äkta vetenskaper från pseudovetenskaper. Men hur kan en viss normativ uppfattning om religion och vetenskap rättfärdigas? Detta är en fråga som i större utsträckning kunde ha lyfts fram av författarna till *Förnuft och religion*.

Den som är särskilt intresserad av frågorna om hur religiös tro och religiös identitet bör förstås riskerar att bli besviken efter en genomläsning av *Förnuft och religion*. (Ingen av författarna diskuterar dessa frågor i någon större omfattning.) Detta betyder inte att boken inte skulle vara läsvärd. Flera av texterna belyser religionsfilosofiska frågor på ett tankeväckande sätt. Här kan t. ex. nämnas Erica Appelros text "Embodiment, filosofi och religion". I denna uppsats, som knyter an till den generella frågan om vad som utgör religionens grund, diskuteras bland annat vilken betydelse vår kroppslighet och vår kroppsliga delaktighet i riter har för förståelsen av religiösa begrepp. En intressant men kontroversiell idé som tentativt läggs fram är att själva den kroppsliga delaktigheten i riter fördjupar den teoretiska förståelsen av de religiösa begreppen. Man kan tolka denna hypotes som så att den person som inte med sin egen kropp har deltagit i religiösa riter inte fullt ut förstår vad religionen går ut på. Betoningen av kroppslighetens betydelse för religionen är en relativt ny infallsvinkel på studiet av religionen men utgör ändå ett angreppssätt som de senaste decennierna har haft stor inverkan på akademisk forskning. Detta nya religionsfilosofiska perspektiv kommer på många sätt i konflikt med traditionell teism.

Det som framför allt fångar mitt intresse när jag läser *Förnuft och re-*

ligion är när Stenmark diskuterar teism och naturalism som två konkurrerande livsåskådningar. Stenmark förordar idén att religionsfilosofin inte endast bara bör handla om religiösa livsåskådningar utan även om sekulära. Även om man ser problem med teismen (t. ex. problemet med ondska) så följer inte automatiskt att man därmed också är hänvisad till att omfatta naturalismen. Också naturalismen kan ju inbegripa olika utmaningar. Stenmark lyfter fram det som kallas *lokaliseringsproblemet*. Finns det verkligen plats för t. ex. *personer* i en naturalism som utgår från en materialistisk ontologi och en scientistisk kunskapssyn? Om Roger Scruton (som Stenmark hänvisar till) har rätt, är detta inte möjligt. Naturvetenskapen saknar helt enkelt de begrepp som behövs för att beskriva människan som ett *subjekt*. Här är inte platsen för att närmare diskutera olika former av lokaliseringsproblem för naturalismen, utan låt oss för enkelhets skull anta att fenomen som medvetande, rationalitet, fri vilja och moral bättre harmonierar med en teistisk världsbild än en naturalistisk. Bör vi då acceptera teismen av denna anledning? Stenmark menar att livsåskådningar är av fundamental betydelse. Vi står alla i en situation där vi är *tvungna att välja* någon livsåskådning. Även om jag själv är intresserad av livsåskådningsfrågor är det svårt att omedelbart instämma i denna uppfattning. Ett första problem är att frågeställningar om verklighetens natur är oerhört svåra att ta ställning till. För att någorlunda väl förstå t. ex. medvetandeproblemet måste man ha ägnat sig åt kvalificerade studier under en längre tid. Men även efter sådana intellektuella ansträngningar kan det vara svårt att dra några bestämda slutsatser. Ett annat problem är att teism och naturalism inte är de enda tänkbara livsåskådningarna. En möjlighet är att man uppfattar både teism och naturalism som ytterst problematiska positioner och att man av denna anledning inte kan välja någon av dem *även om* man faktiskt ser teismen som något mindre problematisk än naturalismen. Trots att man själv inte kan formulera ett tredje alternativ, kan man här välja att tills vidare förhålla sig avvaktande i frågor om livsåskådningar. Det är inte heller klart vilka bestämda praktiska konsekvenser ett val av livsåskådning faktiskt får. Är det inte fullt möjligt att teister och naturalister ibland delar exakt samma politiska övertygelser och samma kulturella intressen?

Det kan tyckas förvånande att redaktörerna har valt titeln "Förnuft och religion: Filosofiska undersökningar" på denna antologi. På marknaden finns ju redan en lärobok i religionsfilosofi med en liknande titel: "Förnuft och religiös tro: En inledning till religionsfilosofin". Är valet

av titel ett tecken på bristande fantasi eller på en genomtänkt strategi? Bortsett från otaliga tryckfel, upprepningar och ibland onödigt långa introduktioner, störs jag av att *Förnuft och religion* saknar både person- och sakregister. Utan sådana register kan det vara svårt för läsaren att orientera sig i boken, i synnerhet när boken saknar en detaljerad och informativ innehållsförteckning. Det är vidare märkligt att man i notapparaten inte kostar på sig att ange originaltiteln på en översatt text eller vem som är översättaren. Jag tror också att läsoplevelsen för den genomsnittliga läsaren hade blivit behagligare om man översatt samtliga engelska citat. Trots dessa reservationer tror jag att *Förnuft och religion* kan fungera väl som kurslitteratur vid högskolor och universitet.

Johan Lindberg

Litteratur

- Ahlberg, Alf. 1967. *Filosofins historia*. Malmö: Natur och Kultur.
- Hedenius, Ingemar. 1949. *Tro och vetande*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Kellenberger, James. 1981. "Three Models of Faith". *International Journal for Philosophy of Religion* 12, nr 4, s. 217–33.
- Peterson, Michael, William Hasker, Bruce Reichenbach och David Basinger. 1997. *Förnuft och religiös tro: En inledning till religionsfilosofin*. Översättning av Per Lennart Månsson. Nora: Nya Doxa.
- Schilbrack, Kevin. 2022. "The Concept of Religion". I *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2022 Edition), red. Edward N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/archives/sum2022/entries/concept-religion/>.
- Söderkvist, Sune. 2019. "Vem är egentligen kristen?". *Dagen*, 7 augusti 2019. <https://www.dagen.se/debatt/2019/08/07/sune-soderkvist-vem-ar-egentligen-kristen/>.
- Wiktionary. 2023. "Bejaka". Senast redigerad 22 mars 2023. <https://sv.wiktionary.org/wiki/bejaka#Verb>.